

„Noteikta gramatika“ Stefānijas Uļānovskas pasakās

1. Ievads

Poļu etnogrāfes Stefānijas Uļānovskas (Stefania Ulanowska) 19. gs. beigās pierakstītajām un 1895. g. publicētajām pasakām (Ulanowska 1895)¹ Viļānu izloksnē ir liela vērtība ne tikai folkloristikā, bet arī valodniecībā. Jau Jānis Endzelīns ir cienījis šo materiālu kā latviešu valodas (te ieskaitot latgaliešu paveidus) pētāmo īpatnību avotu, par ko liecina vairāki piemēri viņa zinātniskajā gramatikā (Endzelin 1922; Endzelīns 1951). Tomēr līdz šim šo pasaku valodas izpētei veltīts tikai pavisam neliels skaits zinātnisko darbu. Pirmais varētu būt Emīlijas Soidas diplomdarbs (Soida 1950), kas arī uz ilgu laiku palika vienīgais. Tikai nesen latgalisti atsākuši pievērst uzmanību šiem tekstiem, kā arī citiem Uļānovskas sakrātiem materiāliem (sk. Leikuma 2001; Stafecka 2003).

Liela daļa no Uļānovskas pasakām ir ietverta P. Šmita sastādītajās un rediģētajās „Latviešu pasakās un teikās“ (LPT). Krājuma ievadā Šmits uzsver: „Vislabākās pasakas gan ir tās, kas uzrakstītas taisni no teicēju mutes tīrā tautas valodā ar visām izlokšņu savādībām“ (LPT, Ievads, 1. Pasaku vākšana un kārtošana; <http://valoda.ailab.lv/folklor/pasakas/ievads01.htm>). Šim kritērijam Uļānovskas pasakas lieliski atbilst. Taču tieši izlokšņu savādības redaktoram izraisījušas grūtības, par ko viņš raksta: „Visvairāk raizes man ir darījušas no Latgales piesūtītās pasakas, tā kā pie latgaliešiem vēl nav nodibinājusies ne noteikta gramatika, ne arī noteikta rakstība. (..) Kā lai nu šē izšķir izlokšņu savādību no gramatikas un rakstības trūkumiem?“ (LPT, Ievads, 1. Pasaku vākšana un kārtošana; <http://valoda.ailab.lv/folklor/pasakas/ievads01.htm>).

Citātā izteiktais jautājums ir viena no šī raksta tēmām, bet raksta nosaukumā atļaujos mazliet polemizēt ar Šmitu. Tas, ka autors izceļ latgaliešu valodu kā īpaši grūtu, vismaz daļēji skaidrojams ar to, ka viņam pašam augšzemnieku izlokšnes bija svešas, mazāk saprotamas nekā vidusdialekta vai lībiskā dialekta izlokšnes. Taču principā problēma (kā izšķirt izlokšņu savādību no gramatikas trūkumiem) ir tā pati visās izloksnēs, jo izlokšne pēc definīcijas nav apzināti izstrādāta un normēta valodas pa-

¹ Turpmāk, citējot piemērus, lietots saīsinājums U un lappuses numurs.

veids. Šķiet, ka Šmitu traucējis nevis tas, ka teksts ir izloksnē, bet tas, ka šī izloksne viņam bija mazāk saprotama un tā vairāk atšķiras no lejaslatviešu literārās valodas (kas, starp citu, Šmita laikā arī vēl tikai tapa). Rezultātā viņš, sagatavojot pasakas publikācijai, samērā bieži rediģēja tekstu atbilstoši lejaslatviešu literārajai valodai, šādā veidā samazinot izloksnes īpatnību skaitu; daži piemēri tiek aplūkoti raksta gaitā.

Šajā rakstā es gribētu parādīt, ka arī izloksnei ir „noteikta gramatika“, ja ar to saprot valodas līdzekļu lietojumu atbilstoši noteiktai sistēmai. Tieši Uļanovskas pasakās atrodams liels skaits gramatisko paradību, kuras ir vērts pētīt, jo tās ir nozīmīgas arī lielākā kontekstā — vēsturiskajā valodniecībā, valodas tipoloģijā, areālajā lingvistikā.

Vispirms (2. nodaļā) pievērsos metodiskam jautājumam, kā var „noteikt gramatiku“ (aprakstīt sistēmu), balstoties uz tekstu kā uz korpusa analīzi. Pēc tam (3. nodaļā) aplūkošu dažas paradības, kas ir raksturīgas pasakām kā noteikta žanra tekstiem. Abās nodaļās savus novērojumus salīdzināšu arī ar to, kas par attiecīgo tēmu lasāms latgaliešu deskriptīvajās gramatikās, it sevišķi Antona Skrindas gramatikā, kam ir veltīts šis rakstu krājums (Скринда 1908). Nav mans mērķis norādīt uz deskriptīvo gramatiku trūkumiem, visās šajās gramatikās atrodams ļoti daudz vērtīga, un tieši mazāk aprakstītai valodai (kāda, diemžēl, ir latgaliešu) katra deskriptīva gramatika ir liels sasniegums. Taču gribētu atgādināt, ka tekstu pētīšana ir nepieciešama — kaut vai tāpēc, ka tekstos parādās daudz saistošu lietu, par kurām gramatikas klusē.

2. Korpusa pētījuma priekšrocības

Pētāmā materiāla liela priekšrocība ir tā, ka to veido saistīti teksti, turklāt pietiekamā apjomā, lai veiktu korpusa pētījumus — 53 pasakām Uļanovskas krājumā kopumā ir ap 52 360 vārdu². Turpmāk šajā rakstā uz Uļanovskas pasakām atsaucos kā uz korpusu. Korpusā var pētīt:

- 1) formu un konstrukciju lietojumu tekstā, par ko deskriptīvās gramatikās parasti maz teikts;
- 2) formu un konstrukciju biežumu, kas, piemēram, ļauj secināt, kurš no diviem variantiem ir izplatītāks, parastāks.

Ar korpusa pētījumiem var iegūt no normatīvās gramatikas neatkarīgas atbildes uz Šmita jautājumu — kā izšķirt izloksnes (konkrētā teksta valodas) īpatnības no teicēju vai pierakstītājas kļūdām. Tā var „noteikt“ gramatiku un vienlaikus saglabāt izlokšņu savādību.

² Lai atvieglotu materiāla izpēti, esmu pārrakstījusi tekstus oriģinālrakstībā un saglabājusi vienā teksta datnē. Interesenti var dabūt šo datni no raksta autores.

Kā piemēru aplūkošu divas formas, kas parādās 30. pasakas sākumā („Ap trejs mosys“) un kas izraisa šaubas, vai tur nav pieļauta kāda kļūda; abas formas Šmita rediģētajā LPT ir labotas.

Pirmā no tām ir sieviešu dzimtes daudzskaitļa nominatīva forma *wysis*:

- (1) *Biejuszi motiaj trejs miejtyš, — wysis trejš saza-ladas i goja iz ružu dorza doncot*. (U: 321)

LPT šī pasaka ir publicēta kā pasakas „Trīs māsas velnam par sievām“ variants ar numuru 8. A. 311. Attiecīgajā vietā parādās forma *vysas*:

- (2) *Bjejuši muotjai treis mjeityš, vysas treiš sazaladas i guoja iz rūžu duorza doncuot*.

(<http://valoda.ailab.lv/folklor/pasakas/gr03/0300708.htm>)

Forma *vysas* ir raksturīga, piemēram, tādām latgaliešu valodas paveidam, kāds aprakstīts Skrindas gramatikā (Скринда 1908). Taču tekstos dokumentētajai izloksnei šī forma ir sveša vai labākajā gadījumā margiņāla — korpusā tā atrodama tikai vienu reizi (U: 242). Parasta vārda *wyss* sieviešu dzimtes daudzskaitļa nominatīva un vienskaitļa ģenitīva forma korpusā ir *wysys* (44 reizes). Forma *wysis*, turpretī, bez minētā piemēra sastopama tikai vēl vienu reizi (U: 354), un var pieņemt, ka tā ir kļūda, jo maz ticams, ka divas reizes teicējas izrunājušas šo vārdu ar mīkstinātu *s*. Tātad korpusa pētījums ļauj labot šo formu ar *wysys* — bet ne ar *vysas*.

Otrais piemērs ir forma *pi mani* tās pašas pasakas ceturtajā teikumā:

- (3) *Nu-wiežszu iz soūu satu, tieū byūš labi dziejwot' pi mani!* (U: 321)

Prievārds *pi* latgaliešu valodā, tāpat kā lejaslatviešu prievārds *pie*, parasti pārvalda ģenitīvu. Korpusā tam var atrast vairāk par 200 piemēriem (*pi ciepla, pi luga, pi zyrga, pi waļna, pi wiejra, pi tawa, pi motis, pi siwys, pi klet's, pi myūsu, pi jyūsu, pi jô, pi jos* utt.). Tāpēc var piekrist redaktoram, kas acīmredzot uzskatījis *pi mani* par kļūdainu un to labojis, lietojot ģenitīvu. Taču kāda ir vārda *es* ģenitīva forma? Skrindas gramatikā dota forma *manis* (Скринда 1908: 36), un tā arī parādās LPT: *tjev byus labi dzejvuot pi manis* (<http://valoda.ailab.lv/folklor/pasakas/gr03/0300708.htm>). Pētot korpusu, atkal ir jākonstatē, ka izloksnei ir cita sistēma: parasta ģenitīva forma ir *mania* (tāpat arī *tiewa* ‘tevis’), kas korpusā parādās 31 reizi (no tām 8 reizes tieši vārdkopā *pi mania*), turpretī *manis* lietots tikai vienu reizi (U: 437: *Nust no maniš!*). Tātad, ja ir vēlme labot pieņemto kļūdu un saglabāt izloksnes savādību, teikums jālabo kā *tieū byūš labi dziejwot' pi mania*. Taču jāņem vērā, ka arī *pi mani* varētu būt

nevis kļūda, bet, kaut reta, tomēr šajā izloksnē iespējama forma³. Akuzatīvu aiz prievārda *pi* korpusā var atrast vēl divās vietās: pasakā par vēžu ķēniņu četras reizes lietota konstrukcija *pi wiežu-kieniniu* (U: 353, 354), bet pasakā „Ap Pałnuruszku“ aiz prievārda *pi* atrodams vietniekvārds *kurs* akuzatīva formā (U: 406). Interesanti, ka abos gadījumos tajā pašā vietā ar citiem vārdiem tomēr lietots ģenitīvs (*pi wiejra*, *pi jô*), kas liecina par akuzatīva lietojuma marginalitāti:

(4) *wajcoj, woj jej is pi wiejra pi wiežu-kieniniu?* (U: 354)

(5) *Wot tiat', tys ir Jońc Pałnuruszka, pi kuru es paza-jemu iz-it pi jô par sîwu!* (U: 406)

Nākamā aplūkojamā parādība ir vajadzības izteiksmes un konstrukcijas *wajadziat* + nenoteiksme konkurence. Abas konstrukcijas atrodamas korpusā, piemēram:

(6) *jaŭniewia soka taj iz jaŭniczi: „Myŭsim niejkod gulatu, myŭsim jôbag tagad!..“* (U: 434)

(7) *a ji at-soka taj: „Ok, cyłŭaks! mums poszim wajaga nu tianiniš biagt!!..“* (U: 371)

Cik man zināms, abi šie nepieciešamības izteikšanas veidi sastopami visos latviešu (un latgaliešu) valodas paveidos, bet valodas paveidi atšķiras ar to, kurai konstrukcijai tiek dota priekšrocība. Deskriptīvās gramatikās parasti sīki aprakstīta vajadzības izteiksmes veidošana, jo tā pieder pie darbības vārda morfoloģijas, taču maz tiek teikts par to lietošanu. Konstrukcija ar vārdu *wajadziat* netiek minēta visās gramatikās (piemēram, nepiemin Skrinđa 1908, bet apraksta Kossowski 1853).

Korpusa analīze dod iespēju ne tikai precīzi noskaidrot, kuru no abām konstrukcijām lieto biežāk, bet arī pētīt abu konstrukciju atšķirību. Reti divi varianti kādā valodā ir pilnīgi sinonīmi — parasti tie atšķiras vai nu nozīmes niansēs, vai stilistiski, vai ar to, ar kādiem vārdiem tos lieto.

Uļanovskas pasakās konstrukcija ar vajadzības izteiksmi tika atrasta 19 reizes, bet konstrukcija ar vārdu *wajadziat* un nenoteiksmi — 68 reizes, tas ir, tā parādās vairāk nekā trīs reizes biežāk. Abas konstrukcijas korpusā lieto pārsvarā vienkāršajā tagadnē: vajadzības izteiksmē tikai 1 reizi (no 19) lietots palīgdarbības vārds formā *bieja*, visos citos gadījumos palīgdarbības vārda nav⁴; darbības vārds *wajadziat* pētītajā konstruk-

³ Pateicos Annai Stafeckai par norādi, ka Viļānu izloksnē akuzatīvs aiz prievārda *pi* ir iespējams.

⁴ Šajā sakarā interesanti, ka Skrinđas gramatikā 47. lappusē tabulā vajadzības izteiksmes tagadnes forma ir uzrādīta bez palīgvārda, kaut arī aprakstā 41. lappusē teikts,

cijā⁵ pagātnē parādās 2 reizes (*wajadzieja*), nākotnē 2 reizes (*wajadzies*), bet tagadnē 64 reizes (*wajag* vai *wajaga*).

Pēc nozīmes, manuprāt, konstrukcijas neatšķiras. Ar abām konstrukcijām var paust dažādas modālas nozīmes: ārējo apstākļu uzspiestu nepieciešamību, paša izjustu vajadzību, morālo pienākumu u. c. (sīkāk par modalitātes izpausmes līdzekļiem Uļanovskas pasakās no teorētiskā un areālā skatpunkta sk. Nau II).

Formālā atšķirība ir tāda, ka konstrukcijā ar vajadzības izteiksmi bieži tiek pausts darbības veicējs (14 gadījumos no 19, no tiem 10 reizes ar pirmās personas vietniekvārdu *man*), bet ar vārdu *wajadziet* darbības veicējs sastopams daudz retāk (16 gadījumos no 68, no tiem 5 reizes *man*). Vērā ņemami ir vēl divi fakti. Pirmkārt, vajadzības izteiksmi korpusā lieto pārsvarā ar vienkāršiem tiešajiem darbības vārdiem: tikai vienam no 19 darbības vārdiem ir priedēklis (*jôpamat*), tikai viens no 19 ir atgriezeniskais darbības vārds (*jozagłoboj*). To varētu skaidrot ar runātāju tieksmi vairīties no vairākiem priedēkļiem vienā vārdā. Korpusā atrodami „minimālie pāri“, kur vienkāršais darbības vārds lietots vajadzības izteiksmē, bet darbības vārds ar priedēkli lietots konstrukcijā ar *wajadziet*:

moksot / ajz-moksot'

(8) *Nu, i jaũ biejdzas⁶ jam gods, tam kolpam, jam tagad jomoksoj!*
(U: 469)

(9) *niũ, iszkys iz satu, ka jam biejdzš trejs godi jaũ i jam wajag ajz-moksot'*. (U: 348)

głobotis / pazagłobotis

(10) *soka iz ju: „Skriñ otkon, myšim jozagłoboj, kab na at-rastu!“*
(U: 435)

(11) *i soka: „Jaũ skriñ piec myšsu tawa sulajni, — wajaga myšsim paza-głobotiš kab myšsu na-at-rastu!“* (U: 435)

Otrkārt, ir konstatējama tendence vajadzības izteiksmi lietot ar kustības darbības vārdiem (11 no 19 gadījumiem: 6× *jô-it/jô-ej*, 2× *jô-bag*, 1× *jô-staigoj*, *jô-joj*, *jô-braũkoj*), bet konstrukciju ar *wajadziet* lieto ar visādiem darbības vārdiem.

ka vajadzības izteiksmi veido ar darbības vārdu *byut* attiecīgajā laika formā (*ir, beja, byus*) (Skrinda 1908: 41; 47).

⁵ Netika skaitīti gadījumi, kur *wajadziet* savienojas ar lietvārdu, piemēram, *wajaga jim kolpa* (Ulanowska 1895: 448).

⁶ Tekstā: *biejdas*.

Pētījuma rezultāti apkopoti šajā tabulā:

<p>vajadzības izteiksme: 19 piemēri</p>	<p>wajadziet + d. v. nenoteiksmē: 68 piemēri</p>
<p>18 bez palīgvārda, 1 <i>bieja</i> 14 ar darbības veicēju datīvā, 5 bez tā <i>man</i> = 10, <i>myūsim</i> = 2; <i>wysim</i>; <i>durakam</i> 14 bez objekta, 5 ar objektu (akuzatīvā) 11 kustības verbi (6× <i>jô-it/jô-ej</i>, 2× <i>jô-bag</i>, 1× <i>jô-staigoj</i>, <i>jô-joj</i>, <i>jô-braūkoj</i>) 18 vienkārši d. v. (bez priedēkļa), 1 ar priedēkli (<i>jôpamat</i>) 18 tieši, 1 atgriezeniskais d. v. (<i>jozagłoboj</i>)</p>	<p>64 <i>wajag(a)</i>, 2 <i>wajadzieja</i>, 2 <i>wajadzies</i> 16 ar darbības veicēju datīvā, 52 bez tā <i>man</i> = 5, <i>mums/myūsim</i> = 2; <i>tieū</i> = 1; <i>jam/jej</i> = 4, <i>szam</i> = 1; <i>mužikam</i>, <i>winam pujkam</i>, <i>wacokom</i> ļoti dažādi darbības vārdi</p>

Novērojumi ļauj secināt, ka parasts vajadzības un nepieciešamības izteikšanas veids šajā izloksnē ir konstrukcija *wajadziet* + darbības vārds nenoteiksmē, taču vajadzības izteiksmei ir sava lietojuma niša, kaut arī lietojums ir noteiktā veidā ierobežots.

Sinhronskais pētījums nevar dot atbildi uz tādiem jautājumiem kā, piemēram, kura no šīm konstrukcijām ir jaunāka, vai viena konstrukcija izplatās, kamēr otra tiek lietota arvien retāk. Tomēr korpusa pētījuma rezultāti varētu būt nozīmīgi arī diahroniskajiem pētījumiem par debitīva izcelšanos un attīstību. Latgaliešu izloksnes atrodas vajadzības izteiksmes areāla perifērijā. Lietojuma īpatnības šajās izloksnēs varētu vai nu atspoguļot agrīnu šīs izteiksmes attīstības stadiju, vai arī otrādi, tās var liecināt par vajadzības izteiksmes noārdīšanos perifērijā. Abos gadījumos šeit prezentētie dati varētu palīdzēt saprast, kādā veidā šis process notiek.

Arī par citām latgaliešu izloksnēm ir zināms, ka konstrukcija ar *vajadzēt* ir parastāka nekā vajadzības izteiksme. Savā pētījumā par darbības vārdu Krāslavas apkaimes izloksnēs to konstatējusi Lidija Leikuma (Leikuma 1993: 124). Pēc viņas domām, vajadzības izteiksmes lietojums šajās izloksnēs mūsdienās skaidrojams ar lejaslatviešu literārās valodas ietekmi. Uļanovskas pasaku valodā šāds skaidrojums neder, jo literārās valodas ietekme te ir maznozīmīga. Lai to parādītu, īsi aplūkošu divus „lejaslatviskuma“ indikatorus: vietniekvārda *viņš* un saikļa *un* lietojumu.

Kaut arī īstais trešās personas vietniekvārds latgaliešu valodā ir *jis*, daudzos latgaliešu valodas paveidos tam blakus lieto arī *viņš*. Visvairāk to sastop ziemeļu izloksnēs, kā arī vecākajā rakstu valodā. Arī Skrindas gra-

matikā personas vietniekvārdi („personas wòrdi“) uzskaitīti šādi: *es, tu, jīs, jej* (*wiņš, winia*), *mes, jyus, jì, jòs* (Скринда 1908: 35). Viļānu izloksnei šis vārds tomēr nav raksturīgs. Visā korpusā to atrodam tikai 9 reizes, turklāt tikai 4 dažādās vārdformās, proti, 6 reizes lietota vīriešu dzimtes daudzskaitļa forma *wini*, pa vienai reizei formas *winim* (v. dz. dsk. datīvs), *winis* (s. dz. dsk. nominatīvs), *winia* (s. dz. vsk. nominatīvs). Salīdzinājumam: vārdforma *jis* lietota 1219 reizes, forma *jej* — 919 reizes, forma *ji* — 330 reizes. Tātad var secināt, ka vārda *viņš* (*wińsz*) lietojums Uļanovskas pasakās ir izņēmums, varbūt daļēji skaidrojams ar vienas teicējas valodas īpatnībām (4 no 9 gadījumiem sastopami 1. un 2. pasakā). Interesants var būt fakts, ka 8 gadījumos no 9 vārds lietots daudzskaitlī. Pētot vietniekvārdus senos latgaliešu rakstos, arī Anna Stafecka ir secinājusi, ka vārda *viņš* lietojums daudzskaitlī dominē (Стафецка 1989: 111–112). Var izvirzīt tēzi, ka lejaslatviešu vietniekvārds *viņš* latgaliešu valodā „ielien“ vispirms daudzskaitlī.

Vēl retāk nekā *viņš* (*wińsz*) korpusā sastopams lejaslatviešu saiklis *un* latgaliešu *i* vietā: atrasti tikai 3 gadījumi (bet *i* parādās 3029 reizes!). No tiem 2 reizes *un* parādās nobeiguma formulā:

(12) *I eš kozos bieju, ježu un dzieru..* (U: 301 un 406)

Šādas formulas, tāpat kā pasaku sižeti, viegli ceļo no vienas tautas, no vienas valodas uz citu. Iespējams, līdz ar to izplatās arī vārdi un konstrukcijas.

3. Pasaku valoda: žanram tipiskas konstrukcijas

Uļanovskas pasakas veido specializētu korpusu: visi teksti ir viena žanra. Līdz ar to mums ir dota iespēja pētīt konstrukcijas un konstrukciju lietojumu, kas ir raksturīgi tieši šim žanram, kas ir saistīti un ko var skaidrot ar citām pasaku ka žanra īpašībām. Tātad — kāda ir pasaku gramatika? Aplūkošu trīs jomas, kur to var redzēt.

3.1. Darbības vārda laiki stāstījumā

Deskriptīvās gramatikās darbības vārda vienkāršo laiku lietojumu parasti skaidro tā, ka tie norāda uz darbības norisi pagātnē, tagadnē vai nākotnē atbilstoši runas situācijai. Pasakās darbība vienmēr norit kādā nekonkrētā, bieži mistiskā pagātnē, tomēr stāstījumā lieto ne tikai vienkāršo pagātni, bet arī vienkāršo tagadni un vienkāršo nākotni. Tātad laika formām bez norādes uz absolūto laiku ir arī citas funkcijas, un tās šajā žanrā

parādās īpaši spilgti⁷. Šeit gribētu ieskicēt tikai dažas laika formu lietojuma tendences korpusā. Lai sīkāk noskaidrotu visas to funkcijas, ir vajadzīgs daudz apjomīgāks pētījums.

1. Sevišķi pasaku sākumos vienkāršo pagātņi lieto, aprakstot situāciju vai notikumus, kas ir pasakas fonā: kas bijis vai noticis pirms tam, par ko tagad tiks stāstīts. Par pašiem aktuālajiem notikumiem turpretī tiek stāstīts teikumos, kuros izteicējs ir vienkāršajā tagadnē. Piemēram, 3. pasaka („Ap wistieniu“) sākas šādi:

- (13) *Turieja sajminiks winu win wistieniu wyss klawâ i-špid's, na lajdia jos ora* ^[fons]. *It gajlejš pa cielu i riadz, ka jej tup iz luga i soka taj: „Iz-sit', wištienia, styklu i ej ar manim pacielu, diel tam, ka ziamia dâg!...“ Jej iz-syt styklu i it ar gajli i satiejk ji dziarwi..* (U: 242)

Šajā piemērā pirmajā teikumā dots fons, bet otrajā teikumā jau sākas stāstījums par aktuāliem notikumiem. Tendence lietot vienkāršus laikus šādā funkcijā ir ļoti izteikta, vairums pasaku sākas šādā veidā. Ievads — fona apraksts — var būt vienu vai vairākus teikumus garš, bet reizēm tas arī ir ļoti īss, aptverot tikai divus vārdus, kā šādā piemērā (14. pasaka, „Ap duraku“):

- (14) *Bieja duraks* ^[fons], *idams jis pa cielu, atrun naūdys kapiejku i klidz: Kab wajrok! kab wajrok!* (U: 264)

2. Retāk korpusā sastopams modelis, kur fons tiek dots, lietojot salikto pagātņi, bet aktuālus notikumus apraksta teikumi ar vienkāršo pagātņi. Piemēram, 2. pasaka („Ap kazieniom“):

- (15) *Bieja dziejwojuszi wiećs ar wiaci* — ^[vispārīgs fons]
tiej wiacia iz-goja ora nakti, miejztu — ^[notikums]
i muszeņ ji saza-najdawojuszi bieja, pa tam, ka ^[nākamo notikumu fons]
wiećs pa-jemia i ajz-miata durs piec wiaciś. ^[notikums] (U: 239)

Ja fona aprakstā lietots darbības vārds *byūt* eksistences vai saitiņas nozīmē, tad saliktās pagātnes vietā lieto darāmās kārtas pagātnes divdabi bez palīgvārda, piemēram, *bieja biejuszi* vietā lieto *biejuszi*. Tas varētu būt skaidrojams ar vēlmi vairīties no divu vārda *byūt* formu savienojuma, jo ar visiem citiem darbības vārdiem palīgvārds vienmēr tiek lietots. Piemērs ir 30. pasaka („Ap trejs mosys“):

⁷ Par vienkāršās tagadnes un pagātnes lietojumu lietuviešu pasakās sk. Cotticelli-Kurras (2000), kur arī aplūkota teorētiskā literatūra par šo tēmu. Par fonu (backgrounding) un aktualizēšanu (foregrounding) kā universāliem stāstījuma veidošanas principiem un to gramatiskajām izpausmēm dažādās valodās sk. Hopper (1979).

- (16) *Biejuszi motiaj trejs miejtyš, — wysis trejs saza-ladas i goja iz ružu dorza doncot'. Da-skriñ pujszkins i soka taj iz wacoku mosu..*
(U: 321)

Šajā piemērā redzami pat trīs līmeņi: pirmais — vispārīga situācija (kādai mātei bija trīs meitas), otrais — aktuālā situācija (viņas gāja uz rožu dārzu...), kas savukārt ir fons nākamajiem notikumiem (pieskrēja puisis un teica...), par kuriem tiek stāstīts, lietojot vienkāršo tagadni. Līdzīgi ir arī iepriekšējā piemērā (2. pasaka „Ap kazieniom“), tikai tur ievads ir garāks, aktuālie notikumi sākas tikai trešajā teikumā, kur vienkāršo pagātni no-maina vienkāršā tagadne:

- (17) *A wiacia nu goja sieu pacielu i jej it, it, i-it miezâ — wieras, ka ustobienia stoū miezâ wydâ — i-it jej tymâ ustobieniâ i wieras, ka..*
(U: 239)

3. Vienkāršo nākotni stāstījumā lieto, runājot par iecerētu, bet vēl ne-notikušu darbību, par to, kam kāds sagatavojas, ko kāds taisās darīt⁸. Parasti šādos teikumos parādās arī partikula *jaū*. Lūk, divi piemēri, kuros var arī redzēt iepriekš aprakstītās vienkāršās pagātnes un vienkāršās tagadnes funkcijas:

- (18) *Bieja diūpaćmit žydu i wysi goja pulka, — [fons]
it ji i da-it pi upis, [aktuāli notikumi]
nū i maušš ji wysi jaū, — [iecerētā darbība]
a ti driczi bieja, na upia. [fons] (U: 257)*
= ‘viņi taisās peldēt / grib peldēt (pāri upei)’

- (19) *suniejts iz-platia muti, jaū kaczejts miašš mutiâ gradzynu — kaj jis miatia, krejt gradzyns jiūrôs i nu-šlejkst! (U: 343)*
= ‘kaķītis taisījās mest gredzenu (sunim) mutē’

Dažas reizes korpusā finītā verba vietā šajā funkcijā lietots darāmās kārtas nākotnes divdabis, piemēram:

- (20) *A tys jaūns kienińcz sa-swotoja soūu kieniniejti, jaū ženieszkys i syūta piec Aleksandri, laj braūć iz kozom. (U: 421)*
= ‘taisījās apprecēt (savu princesi)’

Taču pārsvarā darāmās kārtas nākotnes divdabi lieto citā funkcijā — varoņu runu attēlojumā, kam ir veltīta nākamā apakšnodaļa.

⁸ Par šo vienkāršās nākotnes funkciju latviešu valodā sk. arī Endzelin (1922: 747); Endzelīns (1951: 966).

3.2. Varoņu runu attēlojums

Pasaku tekstos ļoti svarīgu vietu ieņem varoņu runas attēlojums. Blakus vēstījumam, kurā dzirdam stāstītāja balsi, tas ir otrais galvenais stāstīšanas paņēmieni, būtiska pasaku teksta veidošanas tehnika. Stāstītājs atkāpjas, un mēs dzirdam tēlu balsis. Stāstīdams teicējs var atveidot dažādus tēlus, ar prosodiskiem līdzekļiem (intonāciju, balss pacelšanu utt.) katram tēlam dialogā dodot savu īpatnēju balsi, kas atšķiras no neitrālās stāstītāja balss. Ja pasaka ir uzrakstīta, grafiskie līdzekļi (pēdiņas, kols, domuzīme) lasītājam signalizē par balss maiņu. Bez tam ir arī leksiski un gramatiski līdzekļi, ar ko atšķir tēlu balsi no stāstītāja balss. Uļanovskas pasakās ļoti regulāri varoņu balsu attēlojumā izmantoti divi šādi līdzekļi:

- 1) divdabis izteicēja funkcijā finīta verba vietā,
- 2) logoforiskais pronomens *szys*, kas norāda uz attēloto runātāju (tēlu, kura balsi dzirdam).

Abus līdzekļus parasti kombinē, kā redzams šajā piemērā no 53. pasakas („Ap Ziernieji“); piemērā teikumi, kas pieder stāstītāja balsij, ir kursīvā:

- (21) *Igoja wydâ, a ti jaũ bažnijckungs soka taj: „Stoj pi mania par kołpu!“ — Jis soka taj: „Stoszkys jaũ pi tiewa!“ — „A cik ta tu moksys jimsi iz gods?“ — „Szys dorgi na jimszkys nu tiewa, bažnijckungs!“ — „Nu, cik tu jimsi nu szo?“ — „A ku ta szys nu tiewa jimszkys? Ka atdziejwoszkys jaũ godu, iszkys iz satu, tu mañ pibiersi tu capuri naũdys i winu majsieniu mañ rudzu i utru mižu!“ — A jis dumoj, tys bažnijckungs: „Kas itys ir mañ pibiert’ jam tus diũ majsieñcz i tu naũdys capuri?“ — Nu, jis soka: „Łabi, szys tieũ ajzmoksozkys, tolki dziejwot’ jaũ!“ (U: 467)*

Divdabja kā izteicēja lietojums attēlotajā runā sastopams arī citos latviešu valodas paveidos, tāpat lietuviešu valodā. Parasti to apzīmē ar terminu atstāstījuma (vai atstāstāmā) izteiksme jeb modus relativus. Taču raksta autores pētījumi liecina, ka Uļanovskas pasakās divdabjiem ir mazliet cita funkcija un arī citas īpatnības nekā, piemēram, atstāstījuma izteiksmei lejaslatviešu literārajā valodā (sīkāk sk. Nau I).

Pirmkārt, varoņu runas attēlojums nav gluži tas pats kā atstāstījums. Teicēja nevis norāda, ka par kaut ko ir uzzinājusi no citu cilvēku teiktā vai rakstītā, bet atšķir tēlu balsis no stāstītāja balss. Teikumos, kas pieder pie stāstītāja balss, nelieto divdabi, bet finīto verbu, pat kontekstos, kas it kā „prasa“ atstāstījuma izteiksmi, piemēram:

- (22) *Soka waci laũd’s, ka na-war piertî gulat’, diel tam, ka, soka, ti walns bidiej.* (U: 313)

Uz atstāstījumu (šaurākajā nozīmē) šeit norāda nevis darbības vārda forma, bet teikuma sākums un iespraustais vārds *soka*.

Otrkārt, divdabja lietojums attēlotajā runā Uļanovskas pasakās nenozīmē, ka tā ir netiešā runa. Var šaubīties, vai tradicionālais iedalījums tiešajā un netiešajā runā šajā gadījumā vispār der (jāatceras, ka šie jēdzieni valodniecībā izveidojušies sakarā ar literāro rakstu valodu analīzi, bet runātās valodas paveidu aprakstā tos var lietot tikai nosacīti). Ja tomēr pieņem šo iedalījumu, tad jākonstatē, ka Uļanovskas pasakās divdabjus lieto abos veidos. No nākamajiem diviem piemēriem pirmais uzskatāms par tiešo runu, bet otrais — par netiešo.

(23) *It, it ji otkon, satiejk wucynu, — soka wucyns: „A kur jiūs iszkusysz?“* (U: 242)

(24) *i wajcoj iz ju, woj klaūšieszkys? — Jis soka, ka klaūšieszkys!* (U: 360)

Šķiet, ka arī šī izlokšnes īpatnība ir viena no tām, kas krājuma „Latviešu pasakas un teikas“ redaktoram izraisīja raizes. Jau agrāk minētajā pasakā „Ap trejs mosas“, resp. „Trīs māsas velnam par sievām“ atrodama vieta, kur redaktors raksturīgu divdabi ir aizvietojis ar finīto verbu:

Origināls: *Jej iskoj jam gołwu, a jis soka taj: „Kas tia ir, ka śmird kriściejta cyłūaka smoka? Woj tu bieji ti?“ — Jej soka: „Na biejusia!“* (U: 322)

LPT: *Jej īskuoj jam gołvu, a jis soka tai: „Kas tja ir, ka smird kristjeita cylvāka smoka? Voi tu bjeji ti?“ Jei soka: „Nabjeju.“*

(<http://valoda.ailab.lv/folklor/pasakas/gr03/0300708.htm>)

Uļanovskas pasaku valodas fakti ir nozīmīgi atstāstījuma izteiksmes izcelsmes noskaidrošanai, kā arī pētījumos par evidencialitāti un modalitāti.

Ar terminu *logoforiskais pronomens* vispārīgajā valodniecībā apzīmē vietniekvārdu, kas norāda uz attēlotās runas autoru⁹. Latvijā termins vēl nav pierasts, taču pati parādība ir zināma jau sen (sal. Endzelin 1922: 394; Endzelīns 1951: 536). Uļanovskas pasakās (un arī citās latgāliešu izlokšnēs) vietniekvārdu *szys* kā logoforisko pronomenu lieto ļoti regulāri gan tiešajā runā (sk. piemērus (21) un (25)), gan netiešajā runā (26).

⁹ Terminu valodniecībā ieviesis franču valodnieks Claude Hagège, aprakstot Āfrikas valodu faktus; sīkāk par šo parādību ar piemēriem no augšzemnieku izlokšnēm sk. Nau (2006).

(25) *A lopsa soka taj: „Wial szej iszkiejtia kumus!“* (U: 281)

(26) *Jej soka klusieniom, ka szej slutu nawa, ar ku piartis!* (U: 314)

Attēlotajā runā, kur lietots logoforiskais pronomens ar norādi uz attēloto runātāju, trešās personas vietniekvārds *jis* norāda uz citu, runas aktā nepiedalošos personu, bet uz attēloto klausītāju norāda otrās personas vietniekvārds. Tas labi redzams šajā piemērā, kur velns (runātājs) strīdas ar kūmu (klausītāju) par puisī:

(27) *I soka jis bortis par ju, szys [= velns] na pa-duš tieū [= kūmam] ju [= dēlu], szys [= velns] na grib touys [= kūma] nauðys!* (U: 364)

Neskatoties uz parādības regularitāti un izplatību Latgales izloksnēs, deskriptīvajās latgaliešu gramatikās tā netiek minēta. Gramatikās vietniekvārds *szys* tiek uzskatīts par norādāmo vietniekvārdu, vienā grupā ar *tys* un *itys* — piemēram, Kossowski (1853: 13): „zaimki ukazujace: *Jys* v. *winsz* on, *szys*, *Itys*, *Tys* ten“; Skrinda (1908: 35): „aizròdējuma [wìtnika wòrdi]: *šis*, *šej*, *šitys*, *šitej*; *tys*, *tej*, *winiajs*, -ò“. Korpusa dati tam neatbilst: Uļanovskas pasakās *szys* netiek lietots kā norādāmais vietniekvārds, bet tikai par logoforisko pronomenu, vienīgi vārds *szudin* un vienreiz (U: 393) sastopamā vārdkopā *da szo lajka* vēl liecina par to, ka kādreiz *szys* ir bijis norādāmais vietniekvārds. Taču arī gramatiku autori apzinājuši šo vārdu lietojumu attēlotajā runā — par to liecina citā kontekstā dotie piemēri. Tā Bukša un Placinska gramatikā tiek doti šādi tiešās un netiešās runas piemēri: *Jys sacēja (zeimojūtīs uz sevi): „Es tū izdareišu“*, un: *Jys sacēja, ka šys tū izdareišūt. (Runoj cyta persona par sevi)* (Bukšs & Placinskis 1973: 260). Skrindas gramatikā *szys* parādās atstāstījuma izteiksmes formu tabulās, kur paraugs ir: *es asùt, tu asùt, szys, szej asùt, mes asùt, jyus asùt, ši, šòs asùt...* (Скринда 1908: 46 un citur).

3.3. Darbības vārdu ķēdes

Pēdējā pasakām raksturīgā parādība, kuru es šajā rakstā vēlos kaut mazliet aplūkot, ir darbības vārdu ķēdes, kādas ir redzamas šajos piemēros:

(28) *Saza-jemiaš i nu-goja! Goja, goja, at-goja iz mistu, jaūnâ satâ i-goja i prosas por-gulat'* (U: 371)

(29) *Łajzas jis i it, it iz miežu, da-it da tus zornu, pa-jem, i-liń wydâ, — a wykls it, riadz ka zornys, giŭn i ap-ad!* (U: 297)

Uzkrītošais darbības vārdu daudzums vienā teikumā daļēji skaidrojams ar pasakām raksturīgo tendenci vienā teikumā minēt vairākas, sevišķi viena varoņa veiktas darbības, kas tieši seko cita citai. Taču svarīgāks šķiet

cits princips: viena un tā pati darbība tiek izpausta ar vairākiem darbības vārdiem. Šajā sakarā varam izšķirt divus paņēmienus:

- 1) vārda dubultojs: viens un tas pats darbības vārds tiek atkārtots, ieskaitot gadījumus, kur vārdi atšķiras tikai ar priedēkli (*goja, goja, at-goja*);
- 2) viena darbība apzīmēta ar diviem atšķirīgiem darbības vārdiem (*pa-jem, i-liń; giűn i ap-ad*).

Pirmajam paņēmiemam der darbības vārdi, kas apzīmē ilgstošu darbību, piemēram: *jis ar, ar da wokora jaű* (U: 269), *Ji dumoj, dumoj* (U: 361); sevišķi bieži tiek dubultots vārds *it*. Vienkāršs vārda dubultojs norāda darbības ilgumu. Turpretī ar priedēkļiem var akcentēt darbības sākumu un beigas, tādā veidā sadalot vienu darbību uz vairākiem darbības vārdiem. Piemēram, nākamajā piemērā viena notikuma („viņi gāja pie puīša vecākiem“) apzīmējumam lietoti četri darbības vārdi:

(30) *i nu-goja, — goja, goja, da-goja pi jô tawa ar moti.* (U: 436)

Ja teksta mērķis būtu ziņot par kādu notikumu, tad šeit varētu runāt par liekvārdību — to pašu informāciju varētu taču izpaust vienkārši šādi: *i da-goja pi jô tawa ar moti*. Taču pasaku mērķis nav informēt klausītāju, bet izklaidēt viņu, saistīt viņa uzmanību, likt viņam just līdzī varoņiem. Atkārtojot vārdus, teicēja palēnina stāstījumu un saista klausītāja uzmanību.

Līdzīgs efekts ir arī otram paņēmiemam, kur pirmajam no diviem saistītiem darbības vārdiem nav (vai ir ļoti maz) leksiska satura. (28) un (29) piemērā vārdiem *lajstis* un *saza-jemt* ir līdzīga funkcija kā priedēkļiem: tie norāda uz darbības sākumu. Tā vārdu savienojums *saza-jemias i nu-goja* apzīmē to pašu kā *nu-goja* vien, bet pirmais vārds akcentē darbības sākumu un varoņa apzinātu rīkošanos. Kaut arī formāli šie divi darbības vārdi ir sakārtoti, tomēr semantiski pirmais ir pakārtots otram. Šādas konstrukcijas sastopamas daudzās valodās, Eiropas valodās tās ir izplatītas jau no seniem laikiem un arvien rodas no jauna¹⁰. Uļanovskas pasakās visvairāk šajā funkcijā lieto vārdu *jimt (jemt)* vai *pa-jimt (pa-jemt)*:

(31) *Jej pa-jem, iz-slaűka tiejru, — pa-jem iz-kurinoj ciepli i pi-woriej jej aűt i posza pa-ad jej* (U: 239)

(32) *Leűniks jem, sa-skajta jus i soka..* (U: 258)

¹⁰ Pār attiecīgām konstrukcijām mūsdienu angļu valodā sk. Hopper (2002). Ģeogrāfiski un kultūras konteksta ziņā latgaliešu valodai tuvāka ir jidiša valoda, par ko ļoti interesants raksts ir Taube. Par modeļa „ņem un aiziet“ konstrukcijām un to izplatību visā Eiropā sk. Coseriu (1966).

(33) *Nu, ji pa-jemia, wylku nu-syta, odu nu-plasia, gališ pi-worieja i pa-jedia.* (U: 282)

Savienojumi ar *(pa)jimt* un *lajštiš* ir minēti arī Soidas darbā (1950: 84); autore piebilst, ka šīs konstrukcijas „atgādina krievu valodas konstrukcijas“ (Soida 1950: 85). Taču, manuprāt, mūsu priekšā nevis vienkāršs kalks, bet narratīviem tekstiem raksturīgs paņēmiens, ko šajā žanrā var atrast daudzās valodās. Noteikti ir vērts pētīt sīkāk, kādas īpatnības šīm konstrukcijām ir un kādu vietu tās ieņem tieši latgaliešu valodā.

4. Nobeigums

Stefanijas Uļanovskas pasakas valodniekiem piedāvā tik bagātu materiālu, ka atliek tikai konstatēt — jo vairāk to pēta, jo vairāk pētāmā atklāj. Šajā rakstā bija iespējams sniegt tikai pavisam nelielu ieskatu visā šai bagātībā. Apzinos, ka arī pētījumi, ko esmu iecerējusi veikt nākamajos gados, neizsmels šo materiālu.

Stāstot par pēdējos gados veiktiem un ieskicējot jautājumus tālākiem pētījumiem, vēlējos īpaši uzsvērt korpusa analīzes priekšrocības:

- pētot tekstus kā korpusu, var „noteikt gramatiku“ — saprast izloknes sistēmu un vērtēt atkāpes no tās neatkarīgi no normatīvām gramatikām;
- saistītu tekstu analīze ļauj izdarīt secinājumus par formu un konstrukciju lietojumu, par ko deskriptīvās gramatikās teikts pārāk maz;
- specializētajā korpusā aklājas noteikta žanra īpatnības, šeit — pasaku gramatika.

Priecātos, ja šis raksts mudinātu citus valodniekus analizēt latgaliešu tekstus — sevišķi tādus, kas ir uzrakstīti „taisni no teicēju mutes tīrā tautas valodā“.

Literatūra

Bukšs & Placinskis 1973 — M. Bukšs, J. Placinskis. Latgaļu volūdas gramatika un pareizraksteibas vōrdneica. [Minchene], 1973.

Coseriu 1966 — E. Coseriu. ‘Tomo y me voy’: Ein Problem vergleichender europäischer Syntax’ // *Vox Romanica*, 25, 1966. — S. 13.–55.

Cotticelli-Kurras 2000 — P. Cotticelli-Kurras. Der Tempuswechsel in den litauischen Märchen // *Aspekte baltistischer Forschung* / Hrsg. von J. D. Range. Essen, 2000. — S. 69–88.

Endzelin 1922 — J. Endzelin. Lettische Grammatik. Riga, 1922.

Endzelīns 1951 — J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1951.

Hopper 1979 — P. Hopper. Aspect and Foregrounding in Discourse // *Discourse and Syntax* / Ed. by T. Givón. New York, 1979. — p. 213.–242.

- Hopper 2002 — P. Hopper. *Hendiadys and Auxiliation in English // Complex Sentences in Grammar and Discourse: Essays in Honour of Sandra A. Thompson / Ed. by J. Bybee & M. Noonan. Amsterdam, Philadelphia, 2002. — 145.–174. lpp.*
- Kossowski 1853 — *Gramatyka inflantsko łotewska dla uczących się języka łotewskiego ułożona przez Tomasza Kossowskiego. Ryga, 1853.*
- Leikuma 1993 — L. Leikuma. *Darbības vārds Krāslavas, Aulejas, Skaistas un Izvaltas izloksnē. Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga, 1993.*
- Leikuma 2001 — L. Leikuma. *Par dažiem tagadnes un nākotnes aktīvajiem divdabjiem S. Uļanovskas pasakās // Valoda — 2001. Humanitārās fakultātes XI zinātniskie lasījumi. Daugavpils, 2001. — 32.–37. lpp. (pieejams Valsts valodas komisijas mājaslapā, <http://www.vvk.lv>; skatīts 2007. gada janvārī)*
- LPT — *Latviešu pasakas un teikas. Pēc Anša Lercha-Puškaiša un citiem avotiem sakopojis un rediģējis prof. P. Šmits, Rīga 1925–1937. (Izmantota LU MII sagatavotā elektroniskā versija: <http://valoda.ailab.lv/folklor/pasakas/>)*
- Nau 2006 — N. Nau. *Out of Africa: Logophoric pronouns and reported discourse in Finnish and High Latvian dialects // Acta Linguistica Lithuanica LV. 2006. — P. 55.–87.*
- Nau I — N. Nau. *Non-finite predicates as a voicing device in Stefania Ulanowska's Latgalian fairytales // Perspectives of Baltic Philology / Ed. by J. Niewulis-Grablunas et al. Poznań. (drukā)*
- Nau II — N. Nau. *Modality in an areal context: the case of a Latgalian dialect // New insights into grammaticalization and language contact / Ed. by B. Wiemer et al. (sagatavošanā)*
- Soida 1950 — E. Soida. *Izloksnē uzrakstīto Viļānu pasaku valoda. Diplomdarbs, LVU. Rīga, 1950.*
- Stafecka 2003 — A. Stafecka. *Stefanijos Ulanovskos tautosakos rinkinio tarminės ypatybės (patarlės ir priežodžiai) // Kazimiero Jauniaus 155-osioms gimimo metinėms. Konferencijos pranešimų tezės. Vilnius, 2003. — 57.–59. lpp.*
- Taube — M. Taube. *Verbal hendiadys in Yiddish // Yiddish and Typology / Ed. by N. Jacobs et al. (sagatavošanā) (pirmspublikācijas versija pieejama interneta lapā: http://ling.huji.ac.il/Staff/Moshe_Taube/docs/Hendiadys.pdf (skatīts 01.09.2008))*
- Ulanowska 1895 — S. Ulanowska. *Łotysze Inflant polskich, a w szczególności gminy Wielońskiej, powiatu Rzeżyckiego. Obraz etnograficzny. Część III. II Baśnie // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. T. XVIII. Kraków, 1895. — p. 236.–474.*
- Скринда 1908 — А. Д. Скринда. *Латышская грамматика латгальского наречия. Санкт-Петербург, 1908.*
- Стафецка 1989 — А. Стафецка. *Система местоимений в памятниках латгальской письменности (1753–1871) // Верхнелатышский диалект / Отв. ред. А. Б. Брейдак. Рига, 1989. — с. 100–142.*

On the Grammar of Stefania Ulanowska's Latgalian Fairytales

Stefania Ulanowska's collection of fairytales documents an authentic dialectal variety of late 19th century Latgalian. With a total of about 52,360 word-forms the material is well suited for linguistic corpus analysis, especially regarding features characteristic of oral narratives. The paper presents results of the author's previous research on these texts and sketches problems for further investigations. Phenomena discussed include expressions of necessity (concurrence of the synthetic debitive and the construction with a modal verb), backgrounding and foregrounding by tense forms, the use of participles and logophoric pronouns in represented speech, and verb chaining (reduplication and verbal hendiadys).

NICOLE NAU
naunicol@amu.edu.pl

Instytut Językoznawstwa, Zakład Bałtologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

al. Niepodległości 4
Poznań, PL 61-874, Polska